

ДО ПИТАННЯ ПРО СИМВОЛІКУ ЗЕРНА В ПОХОРОННІЙ І ПОМИНАЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

Культ предків та поминальні мотиви найповніше виражені в календарно-побутовій обрядовості. Похоронні повір'я і звичаї зосереджуються на прощанні з померлим і на охороненні живих перед світом мертвих. У статті на основі аналізу етнографічних джерел та власних польових досліджень, розглянуто ряд аспектів уживання зерна та його символів в поминальних та похоронних обрядах українців, описано звичаї, які безпосередньо пов'язують поховальний обряд із хліборобством.

Багатотисячний народний досвід, раціональні знання та вірування українців яскраво проявилися в родинних звичаях та обрядах. У них збереглася ціла система різнорідних за походженням звичаїв і вірувань, у яких раціональне тісно переплітається з магічним і релігійно-християнським. Живучість і функціонування цієї обрядовості зумовлена багатьма чинниками, у тому числі й етнокультурною традицією.

Відповідно до природного життєвого циклу склався і комплекс родинних обрядів. Основні з них: родинні, які відзначали народження дитини; весільні, що освячували шлюб; поховальні й поминальні, пов'язані зі смертю людини та вшануванням її пам'яті.

Похоронні звичаї та обряди не досліджувалися так активно, як пісні, оповідання, весільні обряди і звичайні вірування. Спочатку етнографи цікавилися більше усною словесністю, а з обрядів і звичаїв нотували переважно те, що впадало в око характерними або урочисто-малювничими рисами. Звідси велике захоплення записуванням весільних пісень та звичаїв, цим пояснюється також невелика кількість записів і заміток про родини і хрестини та про інші, не менш цікаві прояви народного життя [17, 133].

З цілого ряду етнографічних джерел, пов'язаних зі смертю, похоронними обрядами й вірою в загробне життя, етнографи вибирали або поверховий перебіг похоронного обряду, або характерні вірування, що мали місце при описі якогось іншого звичаю. Найбільше записано

голосінь і вірувань, а найменше – звичаїв та обрядів [7, 129-204]. Однак з часом і ця частина нашої етнографічної спадщини знайшла гідних дослідників і не може бути зарахована до занедбаних.

Перший найдавніший опис українського похорону дає І.Червінський у праці “Okolica Za-Dnisterska między Strujem i Lomnicó”[36]. Книжка І.Червінського стала джерелом для інших польських істориків, які часто цитували її.

Про старовинні галицько-руські обряди довідуємося в Луки Голембійовського [37].

Систематичний опис похорону у формі народного оповідання подав П.Куліш у “Записках о Южной Руси” за підписом “Лісовик”[18]. Тут дізнаємось не лише про сам “обхід, але й про домашні заняття під час того, як мерлець лежить, про страви, про завіщане, про інші дрібні справи, якими зайнята родина в часі похорону і по нім”[17, 141].

Опис похорону з Лемківщини подає О.Торонський у “Зорі Галицькій” за 1860 р. [30, 389-428]. Матеріали О.Торонського свідчать, що народ носив жалобу за мерцем, також уперше описується звичай ставити воскові свічки в хліб.

Про похоронні звичаї пише і Софрон Витвицький у своїх польських працях про гуцулів. Він виділяє характерні ознаки гуцульського похорону: звичай роздавати “поману”, давати дитині до гробу горнець молока, класти їжу на гріб [39; 40].

Багато матеріалів про похорони принесла етнографічна експедиція під керівництвом П.Чубинського [31].

Немало цікавого матеріалу про похорон і вірування подав Д.Лепкий у своїй праці, уміщених у 80-х роках ХІХ століття у львівській “Зорі” [21; 22; 23; 24]. Знаючи добре народне життя українців з околиць Дрогобича і Самбора, автор виявив ряд особливостей похоронного обряду: “похорон нехрещених і неживих дітей та повішеників, роль маку в поховальному обряді”[21,14]. У другій половині 90-х років ХІХ ст. маємо кілька описів похорону, поданих І.Беньковським, Х.Ящуржинським, А.Малиною, В.Ястребовим [4; 35; 25; 33].

Деяких обрядів, які опосередковано стосуються похорону, кілька разів торкався і М.Сумцов у працях, присвячених обрядовому хлібові [28, 11; 29, 56].

Важливим джерелом до вивчення згадуваного обряду є голосіння, зібрані І.Свенціцьким, і опис похоронних звичаїв та обрядів В.Гнатюка [26, 34-129; 9, 203-424].

Сучасні етнографи теж торкалися окремих частин або проявів похоронного обряду [1; 19; 32]. Але не маємо монографії, присвяченої виключно українському похорону.

Зупинимося ще на деяких аспектах саме похоронної і поминальної обрядовості.

Відомо, що первісними віруваннями людей, зокрема селян, були вірування в душі “дідів” і “бабів” – культ покійників. Наші пращури вірили, що людина, коли помирає, не відходить від роду-родини, а залишається як опікун-добродій [13, 224]. Люди первісної культури разом з тим вірили й у те, що інколи покійники можуть бути небезпечними й наробити чимало лиха. Тому їх треба шанувати, жити з ними в злагоді, умилостивлювати їх та догоджати їм.

Отож, для умилостивлення предків, на їх пошану, протягом року під час найбільших свят солярного циклу влаштовувались трапези. Християнська церква перейняла цей звичай і встановила так звані задушні дні – вшанування-поминання покійників. Похоронні повір'я і звичаї зосереджуються на прощанні з померлим і на охороненні живих перед світом мертвих.

Узагалі, хліборобство – це здавна головний нерв життя України. Природно, що воно наклало відбиток на побут і погляди народу, що вилилось у потужний культ хліба і землеробства, приурочений як до найважливіших свят, так і майже до кожного звичаю та обряду. Культ хліба, хлібного зерна є і в поховальному обряді. У селі Березань Ніжинського повіту, коли труну виносили з хати, жінка кидала вслід овес, ячмінь, щоб більше ніхто не помирав у цій сім'ї [25, 101-102]. У придніпровських селах при виносі чоловіка з дому жінка бере новий горщик і по всьому двору посипає вівсом [31, 708]. Ось як описує похоронний звичай В. Гнатюк у селі Мшани: “Як винесуть труну на обору, віко накривають кусником полотна, що сягає через цілу довжину труни. Труну обсипує господиня вівсом; набере його в запаску, йде три рази довкола труни за сонцем (наліво) і мече рукою овес. Так відправляють газду і газдиню, а навіть малого дитвака, як йому належав

грунт і газдівство” [9, 217]. Ще як виносять з хати мертвого, то обсипають житом, щоб було в оселі життя тим, що залишились [31, 708].

Ю. Кміт говорить про подібний звичай у бойків села Гвізди: “Як поставлять труну на фуру, беруть потрохи зі всього насіння і двоє хліба, зав’язують у півку і кладуть перед возом на оборі три рази. Коли винесуть труну на обору й поставлять на возі, двоє з родини обвезуть зав’язаний вузлик ріжного насіння довкола труни, аби насіння за ним ни банувало, би ся родило” [14, 164]. Ритуал обсипання зерном на похороні зустрічається в певних місцевостях і сьогодні (с. Станькова Калуського району Івано-Франківської області) [10].

На Турківщині існує ще один звичай, що пов’язує поховальний обряд із землеробством. Коли покійника виносять з хати, то рухають рукою зерно в куті у stodолі, щоб сходило [11].

Якщо покійник, як говорили, “знався з нечистою силою”, то й обряд його поховання відрізнявся від похорону звичайної людини. Ось як про це пише Д. Лепкий: “За повішеником, чарівником, чарівницею, знахарем, взагалі за нечистим мерцем в Літині сіють маком через цілу дорогу, куди несуть небіжчика, аж до самого гробу, віруючи, що небощик, наколи-би з тамтого світа хотів відвідати свою родину або своє житло, мусів би вертати туди, куди його до могили провадили; а вертаючи, по одному зеренцеві вибирати весь мак, посіяний на його похороні” [24, 152].

Крім того, народ вірить у різні передбачення, які, за його переконанням, передвіщують смерть. Так, якщо недужому присниться, що жито сіє або жне, – помре, а коли присниться, що жне він жито зелене, – видужає [39, 697].

Смерть вважалася переходом до нової хати. І якщо покійник переходив у новий дім і починав нове життя, то треба було попідкуватися, щоб це життя було спокійним, щоб у новому домі не було ні в чому нестачі. Звідси звичай класти в труну різні предмети. В Україні туди клали гроші (“щоб купити місце”) [31, 702-710]; мак, якщо померла баба, що мала онуків, “щоб було чим на тім світі онуків обсипати, як прийдуть їсти просити” [31, 708].

Покійник на Україні вважався не за предмет бездушний, а за істоту, котра все відчуває, розуміє, може брати участь в горі і радощах

сім'ї. Задля цього і пішов звичай, що за покійником плачуть: висловлюють своє горе в жалібних голосіннях, в котрих звертаються до померлих як до живої істоти.

Похоронні голосіння вводять нас у сферу так званих міфів біологічних, тобто знайомлять з первісними поглядами на життя і смерть [5, 73-74]. П. Чубинський, досить детально описуючи різні повір'я і обряди, пов'язані зі смертю, дав мало зразків похоронних голосінь, керуючись, напевно, висловленим ним поняттям про їх одноманітність [31, 697-713, 705]. В кожному голосінні виражається невтішна скорбота до померлого і небажання жити без нього на цьому світі. Але існував звичай, правда, не скрізь, не плакати над померлим, а веселитися, співати пісні, влаштовувати ігри. Яким би дивним не видавався цей звичай, але його коріння в давньоруській тризні, святі над померлим, яке полягало у військових іграх, веселошах [34, 93-96; 19, 201].

Деяке віддалене співвідношення з тризною має і погребальна трапеза, тобто так звані поминки за померлим.

Поминальні дійства, пов'язані з вшануванням покійних родичів, мають двоякий характер. Одні з них беруть чіткий відлік від дати смерті когось із родини. Їх можна віднести до групи причинних обрядодійств. До них належать поминки – обід як заключний акт похоронного ритуалу, а також поминальні обіди на третій, дев'ятий чи дванадцятий і сороковий дні та річницю смерті. Є в українців і інші дійства, незалежні від дати смерті тієї чи іншої особи, а приурочені до певних календарних дат, тобто входять у річне календарно-обрядове коло. У сукупності вони творять основний фонд поминальних мотивів [20, 173].

В обрядовій практиці українців календарні поминальні обряди мають свої дати в зимовому, весняному, літньому й осінньому обрядових циклах.

Поруч з основними поминальними датами в річному календарному колі українців зберігся цілий ряд обрядових актів, які лише за глибинною суттю слід віднести до поминальних, оскільки вони чітко приуроченні до важливих дат церковно-народного обрядового календаря. Це, зокрема, святвечірні трапези, "тайна вечеря" напередодні Великодня, навський Великдень, проводи русалок і т.д. Мають місце поминальні

мотиви і в жнивварських звичаях та обрядах. Але зрозуміти і науково осмислити їх можна лише в порівнянні з основними календарними поминальними обрядами – “дідами” або “дедами”.

Останні неодноразово перебували у полі зору, як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників і збирачів. Досить згадати народний календар з Овруччини у записах М.Пйотровського [8]. Ще повніші відомості про “діди” знаходимо у польського дослідника К.Мошинського [38]. Дослідники доводять, що українці тричі в році вшановували своїх покійних предків. Це – “весняні діди”, які влаштовувались на поминальному тижні перед Великим постом, “літні” – перед зеленими святами, “осінні” – перед пилипівчаними запустами [8, 309].

Традиційні поминальні звичаї тісно пов’язані з уявленням про те, що душа померлого перебуває в хаті 9 днів, а 40 покутує, місця собі шукає. Говорять також, що до року вона блукає по обійстю [1, 164].

Існує і відповідна ритуальна практика, в якій проявляється турбота про посмертну долю людини, прагнення задобрити її через спомин і частування. Одразу після поховання влаштовували перший поминальний обід, на якому (за повір’ями) присутня і душа покійного. Розпочинався обід з колива (кануну, сита). Коливо було ритуальною поминальною стравою, різновидом каші-куті [2, 106; 6, 217]. Обрядове споживання каші пов’язане з уживанням хлібних зерен. І за часом вживання, і за внутрішнім своїм значенням ці явища майже тотожні, і можливо, що вони вперше виникли одночасно або майже одночасно, до вживання печеного хліба [27, 183].

Для колива переважно брали пшеницю або подрібнену ячмінну крупу, варили і поливали медом або цукровим сиропом. У деяких районах замість круп використовують білий печений хліб або булки, печиво, бублики (сс.Галич, Вербов, Яблунева Підгаєцького району Тернопільської області; сс.Яворів, Нижне-Висоцьке Турківського району Львівської області; с. Лавочне Сколівського району, сс.Бірчиці, Сіде Самбірського району Львівської області, сс.Довга Войнилівська, Перекоси, Калуського району Івано-Франківської області). На Поліссі поширеною формою колива є хліб, накришений у ситої [3, 314].

З колива починають поминальний обід у день похорону, на 9-ий, 40-ий дні і у роковини. Коливо роздавали “на люди” і на цвинтарі.

Ще І.Котляревський, описуючи поминки Енея за Анхізом, перелічував поминальні страви:

*І зараз миттю всі пустились
Горілку, м'ясо купувать,
Хліб, бублики, книші вродились,
Пішли посуду добувать.
І коливо з куті зробили,
Сити із меду наситили,
Договорили і попа;
Хазяїнів своїх ззивали,
Старців по улицям шукали.
Пішла на дзвін дякам копа [15, 137].*

Узявши три ложки колива, всі присутні ніби згуртовуються на цьому світі живих, забезпечуючи собі майбутнє хлібним зерном.

На честь покійників справляють ще поминальні обіди, з церковним помином або й без нього. Це відбувається переважно восени, особливо в Дмитрову суботу [35, 2]. Обрядові страви тепер подаються такі: коливо, закуска (капуста з салом і свининою), локшина, вареники з сиром і сметаною, горох і неодмінна страва – гречана каша з салом (с.Бережанка Лановецького району Тернопільської області)[12]. Церковні поминки бувають у суботу перед Зеленими Святами, в суботу перед м'ясицею, в суботу Великого посту і в Чистий четвер.

На Різдво, на багату кутю, залишають трохи куті в мисках для покійників, які в цей вечір нібито відвідують родичів.

Дуже урочисто обходять пам'ять покійників на Пасху, коли святкують воскресіння з мертвих, воскресіння усієї природи. Народ вірить, що й небіжчики з'являються на нашій землі і гостюють на землі аж до Провідної неділі. На Святім тижні, у четвер, як кажуть, небіжчиків випускають з того світу, і вони влаштовують свій мертвецький Великдень. Покійники веселяться на землі аж до Хоминої (Провідної) неділі, а потім їх проводять на той світ, від чого й свято це називається "Проводи" [35, 5]. У Хомину неділю або в понеділок народ збирається у церкву і після Служби Божої відправляє парастас за покійниками. Після служби в церкві йдуть на кладовище і там служать

парастає, а потім сідають до спільного обіду. З вірою у потойбічне життя залишають на могилах хліб, крашанки, проливають краплі горілки, начебто з'єднуючись у спільній трапезі з померлим родичем. Цей звичай підтримує зв'язок з корінням роду, згуртовує людей у турботі про могили предків.

Підсумовуючи, скажемо, що символіка зерна в обрядовому дійстві українців надзвичайно багата і різнопланова. У цій статті ми розглянули лише незначну частину його використання, хоча, безперечно, ця проблема заслуговує детального аналізу та глибокого фахового дослідження.

1. Артюх Л.Д. Народне харчування українців. – К.: Наук. думка, 1982. – 332с.
2. Артюх Л. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1977. – 284с.
3. Артюх Л. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет) //Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип.1. Київське Полісся. 1994. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997. – С. 313-319.
4. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа. – К., 1896. – 31с.
5. Брайловський С. Малорусская похоронная причетъ и мифическое ее значение //Киевская старина. – 1885. – №13. – С.145-210.
6. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 349с.
7. Вовк А. К. Депо про теперішній стан і завдання української етнографії // Матеріали до української етнології. – Львів 1899. Т. 15-16. – С.129-204.
8. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х рр. ХІХ ст. у записі Михайла Пйотровського //Записки НТШ. – Львів, 1995. – Т.230. – С.303-351.
9. Гнатюк В. Похоронні звичаї та обряди // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 31-32. – С. 203-424.
10. Записано у с. Станькова Калуського району Івано-Франківської обл. від Гринишин Степанії Василівни, 1931 р.н. Знаходиться в особистому архіві автора.

11. Записано у с. Яворів Турківського району Львівської обл. від Лоштин Анастасії Юрківни, 1920 р.н. Особистий архів автора
12. Записано у с. Бережанка Лановецького району Тернопільської області від від Нечипорук Марини Порфирівни, 1922 р.н. Особистий архів автора.
13. Килимник С. Український рік в народних звичаях в історичному освітленні. – К.: Либідь, 1994. – С.316.
14. Кміт Ю. Поховальні звичаї і вірування у Бойків. – Львів, 1915. –167с.
15. Котляревський І. Твори в двох томах. – Т.1. – К.: Дніпро, 1969. – 314 с.
16. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наук думка, 1966. – 275с.
17. Кузеля З. Українські похоронні звичаї та обряди в етнографічній літературі // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 31-32. – С. 131-202.
18. Куліш П. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – 516с.
19. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 287с.
20. Кутельмах К. Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1997. – С. 172-204.
21. Лепкий Д. Весняні звичаї, обряди та вірування на Русі // Зоря. – 1883. – Ч.12-14. – С. 199-201, 214-216, 232-234.
22. Лепкий Д. І. Похоронні звичаї та обряди у нашого народу // Зоря. – 1883. – Ч. 1. – С.13-15.
23. Лепкий Д. Про народні забобони // Зоря. – 1884. – Ч.3. – С.32.
24. Лепкий Д.І. Про небощиків // Зоря. – 1890. – Ч. 8-10. – С. 80-90, 150-167.
25. Малинка А. Н. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах // Этнографическое обозрение. – 1898. – № 3. – С. 96-107.
26. Свенціцький І.С. Похоронні голосіння // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 31-32. – С. 34-129.
27. Символика славянских обрядов. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1996. – 318с.
28. Сумцов М. Культурне переживання. – К., 1890. – 311с.
29. Сумцов М. Хлеб в обрядах и песнях. – Харьков, 1885. – 124с.

30. Торонський А. Русини – лемки // Зоря Галицька яко альбум. – 1860. – С. 389-428.
31. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – С-Пб., 1877. – Т. 4. – 850с.
32. Україна минувши / За ред. А.Н.Пономарьова. – К.: Либідь, 1993. – 232с.
33. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Херсонской губернии. – Одесса, 1894. – С. 106-152.
34. Яшуржинский Х. Остатки язычества в погребальных обрядах Малороссии //Этнографическое обозрение. – 1898. – № 3. – С.93-96;
35. Яшуржинський Х. Причини пізнання культу предків на Україні. – Львів, 1912. – 16с.
36. Czerwinski I.L. Okolica Za-Dniestrzka między Stryjem i Lomnico. – Lwów, 1811. – 358с.
37. Golembiowski L. Lud polski, jego zwyczaje, zabobony. – Warszawa, 1830. – 284с.
38. Moszynski K. Polesie wschodnie. Materijaly etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz z powiatu Rzczyckiego. – Warszawa, 1928. – 326с.
39. Witwicki S. Huculi// Pamiętnik towarzystwa tatrzańskiego. - Kraków, 1876. – Cz.I. – S.73-84.
40. Witwicki S. Zwyczaje, przesady i zabobony Huculów // Pamiętnik towarzystwa tatrzańskiego. – Kraków, 1876. – Cz.I. – S.76–82.

Ирина Лозинская. К вопросу о символике зерна в погребальной и поминальной обрядности украинцев. Культ предков и поминальные мотивы наиболее выражены в календарно-бытовой обрядности украинцев. Похоронные поверья и обычаи сосредоточены на прощании с умершим и на охоронении живых перед миром мертвых. В статье на основе анализа этнографических источников и собственных

полевых исследований рассматривается ряд аспектов употребления зерна и его символов в поминальных обрядах украинцев, описываются обычаи которые непосредственно связывают погребальный обряд с земледелием.

Iryna Lozynska. To symbolism of grain in the funeral rites of the Ukrainians. The cult of ancestors and funeral motives are mostly expressed in the calendar-domestic rites of the Ukrainians. Funeral customs are concentrated on the farewell with the dead and on protection of the alive before the world of the dead. This article considers a number of aspects of using grain and its symbols in funeral rites of the Ukrainians on the basis of the analysis of ethnographic sources and domestic field investigations. It also gives a description of the customs which directly connect funeral rites with agriculture.